

PŘEDMLUVA

David Doubek, Miroslav Klusák

Cíl výzkumu

Cílem projektu Pražské skupiny školní etnografie a Institutu pedagogicko-psychologického poradenství České republiky bylo zmapování konfigurací faktorů, které ovlivňují žáky při hledání odpovědi na otázku „Kam dál po deváté třídě?“, a následné zhodnocení úspěšnosti těchto absolventů ZŠ na jejich nových působištích (středních školách, učilištích, gymnáziích). Tato publikace podává zprávu o výsledcích první fáze výzkumu, tedy zmapování konfigurací faktorů ovlivňujících rozhodnutí na jakou školu jít po ukončení školy základní.

Jaké jsou konfigurace faktorů, které charakterizují profi-volbu (a její případný úspěch či neúspěch - sociální adaptace v nové instituci, zájem o učení, dobré známky); a to právě u specifické populace žáků devátých ročníků ZŠ? Jak probíhá proces identifikace sebe sama a následné profi volby vzhledem k reálným možnostem? Jaký je rozvrh, hloubka a délka tohoto procesu a jaké jsou jeho kognitivně – sociálně stratifikační parametry? Kdy a na základě jakých determinant dochází k rozhodnutí o budoucí profesi?

Vzorek výzkumu

Jako vzorek sloužily deváté třídy pěti pražských škol. Jedná se o školy, na nichž Pražská skupina školní etnografie ukončuje ve školním roce 2002/03 longitudinální výzkum dětí školního věku. Vybrané deváté třídy v těchto školách představují širokou sociokulturní škálu, od „výběrových“ po „sběrné“ a zastupují tak solidně populaci současných pražských deváťáků. Tato zpráva podává celkové údaje o procesu přijímání na školy vyššího stupně na všech zkoumaných základních školách, charakteristiku těchto škol a typické trajektorie absolventů těchto škol a dále přináší pět studií o tom, jak vypadala a probíhala volba povolání v pěti vybraných třídách, po jedné z každé školy. Tyto třídy nebyly vybrány náhodně, nýbrž se jedná o třídy, ve kterých každý jednotlivý výzkumník prováděl longitudinální terénní výzkum po celou dobu jejich existence, které detailně a dlouhodobě zná. Z porovnání s výsledky celých škol, tam kde bylo více paralelních tříd, zároveň vyplývá, že se jednalo o typické zástupce v kontextu dané školy a jejího étosu.

Distribuce dívky/ chlapci a celkový počet dětí v rámci etnograficky zkoumaných tříd:

<i>Škola</i>	<i>dívky</i>	<i>chlapci</i>
Hnědá	13	8
Růžová	14	12
Žlutá	13	11
Modrá	8	17
Bílá	11	8
<i>Celkem</i>	59	56

Výzkum byl tedy prováděn na vzorku pěti tříd různých škol, v úhrnu na vyrovnaném vzorku 115 dětí, 59 dívek a 56 chlapců.

Výsledky a otázky, ke kterým výzkum došel, logicky platí pro Prahu a mohly by být aplikovány v případě jiných velkých měst v ČR. Situace na venkově a malých městech mimo spádové oblasti velkých měst bude jiná a objeví se tu pravděpodobně jiné otázky.

Data a použité metody výzkumu

S žáky byly v deváté třídě provedeny polořízené rozhovory o profi-volbě a očekávané budoucnosti; byla monitorována práce výchovných poradců a byly s nimi vedeny průběžné rozhovory, dále byly vedeny rozhovory s vybranými učiteli, jak odhadují nadání, zájmy a odpovídající budoucnost žáků. Dále byly využívány výsledky z testů inteligence ze 7. a 8. ročníku (Amthauer), z testu čtenářské gramotnosti (IEA) z 8. r. (v některých třídách); testy z matematické a přírodovědné kompetence (IEA - TIMSS) za 8. r. (v některých třídách); rozhovory z 8. r. (v některých třídách); tzv. poznatkové bilance a sociologický dotazník z 8. r., který sestrojili D. Holda a Z. Čermáková a upravil M. Rendl (v některých třídách); dále byl zaznamenán přijímací proces v nových institucí a jeho ukončení.

Profi-volba z perspektivy pěti pražských škol

Dana Bittnerová ve své kapitole pět zkoumaných škol - Hnědou, Růžovou, Žlutou, Modrou a Bílou - uvádí a provádí jejich pasportizaci. Popisuje sociokulturní pozadí dětí, které uvedené školy navštěvují, na jaké rodiny se školy zaměřují a jaké rodiny se zaměřují na dané školy. Rozebírá předmětové profilace, které dané školy pěstují, jakým směrem se snaží své absolventy dál vysílat. Ukazuje, že v každém případě se jedná o odlišný typ školy, který rovněž znamená jiné akcenty v tom, jaké budoucí školy si jejich absolventi volí, a předznamenává tak i rozdíly, se kterými se výzkumníci museli v těchto různých školách vyrovnávat.

Nejvýznamnější determinantou přitom je sociokulturní složení populace, která dotyčnou základní školu navštěvuje. Dvě ze studovaných škol se profilují jako víceméně elitní ústavy (Modrá a Bílá), u nichž dominantní jádro absolventů míří na gymnázia, lycea a prestižní střední odborné školy. Rodiče si tyto školy již kvůli tomu vybírají a tento výběr formuje na těchto školách prospěchově velmi dobré a poměrně monolitní třídy s velkými možnostmi výběru střední školy. Rodiče s takovou péčí při volbě ZŠ tuto péči pravděpodobně projeví i při volbě střední školy, a tak je tu i rodičovská úloha specificky významná a strukturovaná. S tím rovněž přichází i specificky položený důraz na přípravu, schopnost odhadu svých možností atd.

Naproti tomu Hnědá škola se profiluje jako komunitní škola, jejímž cílem je vůbec rodiče a děti přesvědčit o důležitosti středního vzdělání. Docházejí sem děti z dosti odlišných rodin, než na Bílou školu. Vztah školy k rodinám i dětem je jiný a jinak tu vypadá i vliv rodičů na volbu povolání jejich dětí. Podobné je to i v Růžové škole, kde je zase veliký prospěchový i sociální rozptyl, ještě o něco odlišná situace je zase ve Žluté škole, která staví na práci s dyslektiky. Rozdíly jsou tu velké, dokonce možná tak velké, že znemožňují sjednocování všech výzkumných otázek, se kterými jsme se střetli, do společných kategorií. Některé otázky palčivé na jedné škole na jiné nejsou vůbec položeny. Jinak se musí interpretovat fakt, že mnoho dětí v Bílé třídě i v Růžové třídě jde k přijímacím zkouškám. V jedné škole je to důkaz vlastních schopností, jakýsi cílevědomý risk, ve druhé je to nevyhnutelný, trpný krok. Jinou agendu mají rodiče dětí v Modré třídě, kde převažují gymnazisté, adepti prestižních průmyslovek a obchodních akademií, a rodiče v Hnědé třídě, kde je gymnazista jen jeden a takřka žádní „běžní“ středoškoláci. Jinak tu vypadá hledání optimálních strategií pro přijetí vzhledem k prospěchu. Jinak vypadá informovanost, vystupují tu jinak akcentované prvky. Tvorba osobních projektů tu probíhá jinak a musí počítat s jinými omezeními. Z toho vyplývající strategie mohou někde zaplnit celý prostor profi-volby a jinde ani nevznikne potřeba nebo možnost takové strategie vyvíjet. Výzkumy v jednotlivých třídách tudíž musely zodpovídat každý své vlastní otázky, odvíjely se jinak akcentovaně. Z toho důvodu předkládáme pět zvláštních zpráv o průběhu volby povolání v těchto jednotlivých školách.

Devátá třída v **Hnědé škole**, kterou zkoumal Miloš Kučera, se profilaci komunitní školy orientované na romskou populaci spíše vymyká, byli v ní jen dva Rómové. Nicméně byla touto profilací školy během své historie silně ovlivněna; mnoho talentovaných dětí odešlo na víceletá gymnázia i na jiné školy; jejich místa zaplnily děti s různými potížemi. Prospěchově je Hnědá nejnižší ze zkoumaných tříd. Na gymnázium nejde nikdo, mnoho dětí jde do učebních oborů. Někteří

absolventi nejsou již žádnými dětmi - nejstaršímu je 18 let. Pocházejí z nestandardního a spíše slabšího sociokulturního rodinného prostředí. Předkládaná studie se tedy vyrovnává s dopady, které tyto (nepříznivé) sociální faktory na volbu povolání měly od „matrifokálně“ orientované agendy informování se a výběru konkrétní školy, přes způsob přípravy, až po nezbytnost modifikovat profesní projekty či neúspěchy při přijetí. Různé slevy z převážně autenticky nalezených zájmů nebo jejich modifikace pod tlakem špatného prospěchu jsou důležitým tématem studie, stejně jako analýza dezorientace adeptů středních (a dále vysokých) škol z tohoto prostředí v nabídkách a omezeních školského systému, času i možnostech, které při jeho průchodu mají k dispozici. Hnědá třída tu v tomto ohledu působí téměř jako protiklad Modré třídy.

Růžová škola, kterou zkoumali David Doubek a Markéta Levínská, se profiluje jako škola s výtvarným zaměřením a rozmanitě výtvarně orientované profesní projekty jsou tu skutečně rozšířené. Zároveň se jedná o jaksi integrační školu, takže se zde nacházejí děti velmi nadané i děti prospěchově i sociokulturně bližší populaci Hnědé třídy. Nalezneme zde středoškoláky, gymnazisty i učně a tímto rozvržením se třída podobá Žluté třídě, se kterou sdílí rovněž určitá témata, ke které zároveň představuje jakési zrcadlové obrácení - zde jsou premianty kluci a horší prospěch mají dívky. Podobně jako Hnědou třídu i tuto kriticky postihly odchody dětí na víceletá gymnázia, a to zejména právě dívčí skupinu. Dívky a chlapci tu tedy představují dvě poněkud odlišné populace, kdy na učiliště bez maturity jdou čtyři dívky a žádný chlapec. Setkáváme se zde tedy s tématy hledání zájmových profesních projektů jako v Modré třídě, problematikou dezorientace a slev z původních zájmů a potížemi vyplývajícími z problematického sociokulturního pozadí rodin jako v Hnědé třídě i s tematikou „laciných strategií“ přijetí na prospěch na střední školy jako v případě Žluté třídy - ne však na OA jako u dívek tam, ale na různé elektrotechnické školy v případě chlapců zde.

Výzkum ve **Žluté škole** prováděla Ida Viktorová. Žlutá škola se profiluje jako škola nabízející pomocnou ruku dětem s poruchami učení. To ovšem neznamená, že by zde nebyly „studijní typy“, jedná se spíše o školu s rovnoměrným rozložením budoucích středoškoláků i učňů a na rozdíl od Bílé či Modré je tu velká skupina skutečně „řemeslně“ orientovaných dětí. I zde proběhlo přijímací řízení celkově úspěšně, i zde absolventi dobře odhadli své síly nebo byli schopni je mobilizovat. Jakousi ústřední linkou této studie je pak zrod rozhodnutí v těsné souhře dětí a jejich rodičů, a to zejména u skupiny „řemeslníků“, učňů, kteří volí své orientace v úzké vazbě na rodiče a širší rodinu ať už jako vzory nebo přímo zdroje konkrétních zkušeností s řemeslem. Mezi středoškoláky pak poukazuje na rozdílné strategie u prospěchově horších chlapců, kteří musí v nevyhnutelných přijímačkách napnout síly, pokud chtějí na jimi žádané elektropřemyslovky a u prospěchově lepších dívek, které volí snadnou strategii postupu na obchodní akademie bez přijímaček; přitom je nevedou zájmy o ekonomii, ale prozatímni nerozhodnutost co v budoucnosti dělat a obchodní akademie tak vystupují jako „levná gymnázia“ ve smyslu studijních požadavků.

Jak již bylo řečeno, **Modrá škola** je jednou ze dvou „elitnějších“ ZŠ z našeho souboru. Výzkum zde prováděl Miroslav Rendl. Je to škola profilující se matematickým směrem s velkou úspěšností absolventů na průmyslových školách, gymnáziích, lyceích i obchodních akademiích. Volba povolání by se tu dala shrnout pod metaforu racionální harmonie. Absolventi tu ve většině mají nějaký určitý profesní projekt, v některých případech velmi konkrétní. Tyto projekty jsou podle oblastí zájmů rozlišitelné do technické, obchodnické, právní, učitelské a umělecké oblasti. Všeobecně je zde dobrý odhad vlastních možností. Většina absolvovala nějaké přípravné kursy, většina šla do přijímaček, celkově celé řízení proběhlo opravdu anebo přibližně úspěšně. Výzkum se zde soustředí především na to, jak vznikly tyto „dobré plány“, jasné projekty a jaké se volí cesty k jejich dosažení, jaké jsou tedy představy o zapadnutí zvolené školy do projektu (obvykle poměrně vhodné, nebo nevhodné), jaké jsou rozhodovací procesy pro jakou trajektorii/ projekt.

Problematiku limitů, kterým se museli především podřizovat absolventi Hnědé, Růžové a Žluté rozpracovává z jiného úhlu ve své studii z **Bílé školy** Miroslav Klusák. Absolventi této školy

jakoby vlastně před sebou žádné limity neměli. Nenajdeme tu žádné učně, zato naprostou převahu gymnazistů, lyceistů a adeptů obchodních akademií. Podle studijních výsledků by vlastně všichni mohli jít na gymnázium. Rovněž by mohli využít svých skvělých výsledků při přijetí bez přijímaček na odborné školy. Studie se snaží odpovědět na otázku, kde se bere toto rozdělení stejně schopných na „ambiciózní“ gymnazisty a „umravněné“ adepty obchodních akademií, a odpověď hledá v konkurenčním diskursu „polož si otázku, zda na to máš“, kterým jsou absolventi v Bílé třídě pokoušeni. Étos tohoto diskursu je zjevně na hony vzdálen „sociálním“ diskursům na školách jako je Hnědá či Růžová nebo Žlutá, kde jsou absolventi vedeni spíš k tomu, aby se pokusili dostat kam nejvýš mohou. Dále se studie zabývá analýzou mýtů o neurčitosti, kterou je v dětských představách gymnázium obklopeno a kvůli které je odmítáno, versus analýzou mýtů o určitosti a praktičnosti, kterou se mají vyznačovat odborné školy jako jsou obchodní akademie.

Jak vidíme, profi-volba na každé škole má svá specifická témata silně ovlivněná konkrétním kontextem profilace školy a sociokulturním složením populací, které se zde učí. Společné teoretické závěry je možné činit patrně pouze v rámci analogických kontextů - například o postoji dětí k přijímacím zkouškám, o schopnostech odhadovat své možnosti, o strategiích úspěchu, o rozložení tendencí mezi pohlavími, o úloze rodičů a rodin, o zdrojích zájmů, které k volbám škol vedou, vůbec o postavení zájmů a představ o konkrétním uplatnění v rámci profi-volby. Předkládané texty jsou tak strukturovány specifickými požadavky profi-volby v daném kontextu a citlivostí autorů k tomuto kontextu, kterou ve studovaných třídách dlouhodobě pěstovali.

Praktické inspirace pro základní školu

Analogicky je tomu se společnými praktickými závěry. A tak jsou formulovány a zevrubněji diskutovány jen v textu Miloše Kučery - bezprostředně pro Hnědou školu, navštěvovanou dětmi, které jsou dle běžných představ nejvíce „potřebné“, nejvíce zasluhující asistenci radou či pomocnou rukou. Jen naznačeny jsou v textu Miroslava Klusáka - bezprostředně pro Bílou školu, navštěvovanou dětmi, které kvalitu svých schopností a svého rodinného zázemí osvědčily již při přijímačkách do třetího ročníku prvního stupně. Implicitní význam praktických návrhů ve druhém z jmenovaných textů ovšem nespočívá v překvapivém odhalení toho, že i nadané děti a angažovaní rodiče mohou jendat tak, že lze uvažovat o tom, jak by s pomocí školy mohli jednat lépe. Nýbrž, v symbolickém vyznačení toho, že návrhy Miloše Kučery přece jen mohou být čteny v platnosti inspirace pro širší okruh adresátů, než je Hnědá škola či školy daného typu. To společné, s čím se potýkají děti na Hnědé i Bílé škole, ale též na Růžové, Žluté i Modré, ale zřejmě též na všech školách námi sledovaných typů, můžeme zredukovat na dva okruhy - na „hledání svého zájmu“ a na „práci s nároky, které jsou se sledováním tohoto zájmu spjaté“.

Druhého z jmenovaných okruhů, se pak v textu Miloše Kučery týká, za prvé, jeho přání, aby byly děti školou vedeny k vyhýbaní se „silnicím nižší třídy“ či „objížďkám“ - jinými slovy jde o „laciné strategie“, diskutované ve škole Bílé, nalezené v Růžové zvláště v případě chlapců, ve Žluté zvláště v případě dívek a potenciálně přítomné i v Modré (alespoň u dvou dívek s nadprůměrným průměrem, volících technické lyceum a obchodní akademii, kam se dostaly na průměr; u podprůměrného chlapce, který se na průměr dostal na podnikatelskou akademii za cenu slibu, že již nepodstoupí zkoušky na veřejné obchodní akademie; u tří učňů, kteří se bez zkoušek dostali na střední odborné učiliště, byť jejich spolužák se s horším průměrem dostal „na průměr“ na SPŠ strojnickou).

Za druhé, se práce s nároky týká doporučení, která jsou zaměřená na problém intelektuálního ovzduší na druhém stupni. Doporučovat školám, aby „donutily“ co nejvíce žáků k přípravě na přijímací zkoušky a ke konání přijímacích zkoušek na SŠ, nebo aby trénovaly zkoušky nanečisto, zní na první pohled jako nošení dříví do lesa. Vždyť učitelé mají dost problémů s žáky, co si o sobě myslí, že jsou budoucí středoškoláci, jejichž „píle a prospěch“ však spíše sabotuje práci v hodinách. A přípravné kurzy i zkoušky nanečisto nabízejí střední školy, navíc orientované dle svých specifických požadavků. A krom toho, ve zbývajících školách jsme sami mohli zaznamenat, že přijímačky

z minulých let (ať už amatérsky či komerčně šířené) byly používány alespoň v hodinách matematiky a českého jazyka. Jde však právě o ono intelektuální ovzduší na druhém stupni, které jakoby se zhoršilo nejen od dob našich studií, ale i od počátku 90. let, kdy jsme prováděli etnografický výzkum na druhém stupni. V rámci daného longitudinálu jsme pak měli možnost pozorovat, jak zvláště při masívnějším odchodu studijně orientovaných žáků na víceletá gymnázia, zvláště v sedmém ročníku, dobývají i terén vyučovacích hodin žáci uznávání spíše za svou odbornost v mimoškolních aktivitách a odvahu k transgresi. Nejde tedy o objev, ale povinné konstatování možná banálního. A taky o přimluvu za načasování počátku příprav na přijímací zkoušky již do sedmého ročníku. A taky o přimluvu za další hledání forem, jež by dětem zprostředkovaly co nejpřesnější představu o jejich schopnostech obstát v konkurenci a jež by mobilizovaly k intelektuální práci co nejširší okruh žáků.

Návrh, aby se od sedmého ročníku mapovaly individuální koníčky a zájmy dětí, se týká již prvního z výše jmenovaných okruhů - hledání vlastních zájmů. S oporou o psychoanalytické myšlení zde autor rozlišuje žádoucí a nežádoucí, resp. méně a více rizikové volby. Přičemž mezi méně rizikové zařazuje volby „uměleckého charakteru“ a „zájem o počítače“ - což by šlo také číst jako zájem o řemeslo a zájem o techniku, kdy „počítač“ jakoby dnešním dětem nahrazoval „stroj“ z časů Julese Verna. Rovněž navrhované exkurze, které by měly děti seznámit s praxí jimi tušených profesí a které by tak byly šité na míru, nejsou zamýšlené jen k manipulaci s jejich volbou jako takovou.

Ve vztahu k rizikovosti volby předmětu zájmu jde více o to, ukázat dětem, jak potěšení z profese jde nutně, anebo nezávazně, avšak plodně, ruku v ruce s využíváním školou zprostředkovaných kognitivních oblastí. Rovněž navrhované speciálně uspořádané moduly látky, a to ve formě projektového vyučování, zas odpovídají touze dětí daného věku po „doopravdy“ a „ted“, anebo, v opačném neutralizujícím smyslu, i prodlužujícím se školním vzděláváním indukovanému přání „radši jako“ a „radši později“.

Závěrem přehledu praktických inspirací se chceme k obdivu vůči práci sledovaných škol, který vyjádřila na konci svého textu Dana Bittnerová, přidat nejen za sebe, ale za celou Pražskou skupinu školní etnografie. A dále, když Miroslav Rendl v Předmluvě k „První třídě“ charakterizoval vznik naší skupiny, napsal: „Pražská skupina školní etnografie vznikla někdy koncem roku 1990. Byla to doba silně protransformačního ideologického klimatu, kdy heslem byla změna školy. My jsme byli naopak přesvědčeni, že se toto volání neopírá o dostatečné poznání školy, protože dosavadní empirické výzkumy školy jsou nedostatečné, především že je nedostatečné poznání školy zevnitř, z pozice jejích aktérů, jako skutečné dění v hodinách a o přestávkách, jehož smysl lze postihnout jen se znalostí biografie konkrétní třídy.“ (Pražská skupina školní etnografie. *První třída. Příloha závěrečné zprávy o řešení grantového projektu GA ČR 406/94/1417 „Žák v měsících se podmínkách současné školy“*. Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy v Praze 1998, s. i.) Cítíme-li se nyní povolání k formulaci praktických závěrů, pak nikoli proto, že bychom mysleli, že jsme již beze zbytku splnili výše vytyčený úkol a máme nyní patent na to, říkat školám, v čem a jak se mají změnit. Povolání se cítíme k vděčnosti Hnědé, Ružové, Žluté, Modré a Bílé škole za devět let pohostinství.

